

ПІВДЕННИЙ УРАЛ І СЛОБОЖАНЩИНА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: КРОВ І ПІТ В ІМ'Я СПІЛЬНОЇ ПЕРЕМОГИ

У статті визначено внесок південноуральських військових з'єднань у звільненні Слобожанщини і Харкова, а також показана роль евакуйованих підприємств і організації Харкова на Південний Урал у наближенні Перемоги.

Ключові слова: евакуація, тил, дивізія, танкова бригада, Південний Урал, Златоуст, Челябінськ, Харків, Слобожанщина.

В статье определен вклад южноуральских воинских соединений в освобождение Слобожанщины и Харькова и показана роль эвакуированных предприятий и организации Харькова на Южный Урал в приближении Победы.

Ключевые слова: эвакуация, тыл, дивизия, танковая бригада, Южный Урал, Златоуст, Челябинск, Харьков, Слобожанщина.

The contribution of the South Urals military connections to the liberation Slobzhanschyna Kharkov and shows the role of the evacuated enterprises and organizations of Kharkov in the Southern Urals in the approximation of the Victory.

Key words: evacuation, rear, divisions, a tank brigade, South Urals, Zlatoust, Chelyabinsk, Slobzhanschyna, Kharkov

Постановка проблеми. Все далі і далі відходять від нас події Великої Вітчизняної війни. Згадувати про неї – означає турбувати старі рани. Але інколи згадка про ті далекі роки сприяє їх загоєнню. В історії бувають події, які об'єднують різні народи, не дивлячись на існуючі кордони. Однією з таких подій, що тісно зв'язали Південний Урал (Челябінську область) і Слобожанщину (Харківську область), є Велика Вітчизняна війна. Мільйони громадян колишнього СРСР захищали свою країну від німецьких загарбників не лише на полях битв, але й біля токарних верстатів і мартенівських печей, не дивлячись на те, що їх будинки знаходилися за тисячі кілометрів від лінії фронту. Сьогодні важко назвати точну цифру уродженців і мешканців Челябінської області, які воювали в Україні і залишилися навіки лежати в її землі. Але, очевидно, їх були десятки, якщо не більше ста тисяч осіб. Важко визначити кількість евакуйованих підприємств і людей з окупованих територій до східних регіонів Радянського Союзу.

Тому **метою** даної роботи є висвітлення участі у бойових діях уральців та перебування евакуйованих харків'ян у Челябінській області.

Аналіз актуальних досліджень. Дана тема поки що не знайшла ґрунтовного дослідження в історичній літературі. Кордон між Україною і Росією і мовний бар'єр не сприяють вирішенню проблеми. Хоча дана тема і знайшла непряме віддзеркалення в публікаціях О.В.Дьякової [1, с.201-203], М.М.Потьомкіної [2; 3, с.114-122], Н.О.Решетняк [4, с.104-106], Н.П.Шмакової [5, з.254-261], у матеріалах конференції «Тил фронту» [6]. Натомість ця інформація носить фрагментарний характер, що, на нашу думку, є недостатнім, особливо у Рік 70-річчя Курської битви. У основі публікації лежить вже відома інформація з вищезгаданих робіт, збірок документів [7; 8; 9] і маловідомі факти, знайдені нами в Об'єднаному державному архіві Челябінської області.

Викладення основного матеріалу. У часи суворих випробувань на захист Батьківщини встали всі, хто міг тримати в руках зброю. Південний Урал став місцем формування десятків військових частин і з'єднань. Серед них дивізії і бригади, що брали участь у розгромі ворога на Курській дузі і при звільненні Слобожанщини. Це особливо актуально напередодні 70-річчя битви. У Харківській оборонній операції (березень 1943 року) брала участь 20-а гвардійська стрілецька дивізія (до цього – 174 стрілецька дивізія), сформована ще у серпні 1940 року під Чебаркулем Челябінської області на базі запасної стрілецької бригади [1, с.201].

У Курській битві велику роль відіграв Уральський добровольчий танковий корпус, 96-а танкова бригада, 93-а гвардійська стрілецька дивізія та інші частини.

Південноуральці брали участь у звільненні Сумської області: 166-а стрілецька дивізія і 39-а артилерійська бригада – Ахтирки; 99-а танкова і 58-а мотострілкова бригади – Лебедина. До складу Степового фронту, що наступав на Харків у серпні 1943 року, входила 93-а гвардійська стрілецька дивізія. За доблесть, проявлену у боях за визволення міста від окупантів, дивізії присвоєно найменування «Харківська». Також на вулицях Харкова билися воїни ще двох південноуральських з'єднань: 96-ї танкової бригади і 111-ї стрілецької дивізії [10, з.47-48].

Челябінці воювали і в інших частинах і з'єднаннях, що визволяли Харківську область від німецьких загарбників. Багато їх удостоєно урядових нагород за проявлені мужність і героїзм. Є серед них і Герої Радянського Союзу. Особливо відзначився в боях за визволення Харкова в серпні 1943 року старший лейтенант Веніамін Анисимович Завертяєв. Він народився 25 жовтня 1915 року в селищі Кочкарь (зараз місто Пласт) Челябінської області. Свій бойовий шлях він розпочав у жовтні 1942 року – із Сталінградської битви.

У звільненні міста вирішальне значення мав удар радянських озброєних сил з боку Дергачівського району, розташованого за 18 кілометрів від Харкова. Увечері 12 серпня 1943 року частини 84-ї стрілецької дивізії 53-ї армії Степового фронту зайняли північну околицю Дергачів. Командування дивізії прийняло рішення провести розвідку боєм по ближнім тилам противника. Загін добровольців у кількості 34 осіб очолив помічник начальника штабу по розвідці 201-го стрілецького полку старший лейтенант В.А. Завертяєв. Зухвалий рейд тривав шість днів – з 13 по 18 серпня. Рухаючись лісовими стежками, загін несподівано нападав на дрібні групи і транспорт гітлерівців. 18 серпня, виконавши задачу, загін перейшов лінію фронту і зайняв позицію біля села Семенівка. 22 серпня В.А. Завертяєва було важко поранено і про те, що став Героєм Радянського Союзу, він дізнався уже в госпіталі. Це звання йому було присвоєно 1 листопада 1943 року.

Воював на Харківщині і уродженець селища Янгельський (нині Агапівського району Челябінської області) гвардії рядовий Василь Іванович Чепішев в лавах 81-ї гвардійській стрілецькій дивізії 7-ї гвардійської армії Степового фронту. Але звання Героя Радянського Союзу він отримав пізніше – за форсування Дніпра – 26 жовтня 1943 року посмертно [1, с.201-203].

Південноуральці у 1941-1943 рр. захищали і звільняли Слобожанщину. А харків'яни, які волею обставин опинилися в евакуації, наближали Перемогу на підприємствах Південного Уралу. Рішення про приїзд евакуйованих викликало у багатьох місцевих керівників шок, оскільки здавалося неймовірним перемістити за тисячі кілометрів не лише масу людей, але й устаткування заводів і фабрик. Тим паче, що це не було передбачено мобілізаційним планом, а світова історія не знала нічого подібного. Крім того, багатьма людьми евакуація сприймалася як втеча, особливо в умовах німецького наступу, коли накази Державного Комітету Оборони інколи доходили до командування пізніше, ніж військові підрозділи Вермахту.

За даними на 1 лютого 1942 р. у Челябінську область із прифронтової смуги було евакуйовано 200 підприємств і 428 тисяч осіб [7, с.249; 8, с.242]. Точні дані про кількість евакуйованого населення привести неможливо, тому що його облік був поставлений погано і вівся нерегулярно [11, арк.12].

Брак робочої сили, який до початку війни в Челябінській області складав 25 тисяч чоловік [9, с.252], був з лишком перевиконаний за рахунок евакуйованих. Евакуйоване населення прибувало з підприємствами і установами – 168 тис. осіб, діти з дитячими установами – 34 тис. Утім майже половину прибульців складали неорганізовані – 226 тис. осіб. У містах області було розміщено 191 тис. і по районах – 237 тис. осіб. У результаті перенаселеними виявилися міста, в основному за рахунок неорганізованого населення, оскільки в них було легше влаштуватися на роботу і знайти хоч якесь більш-менш нормальне житло. Так населення Челябінська збільшилося на 92 тис. осіб або на 34% [8, с.242-243].

В умовах літнього 1942 р. наступу німців число евакуйованих знову збільшилося. На 1 грудня 1942 р. кількість населення області становила 309 901 людину (в містах – 179 064, у сільській місцевості – 130 837), а на 1 жовтня 1943 р. – близько 350 тис. евакуйованих [12, арк.110; 114]. Натомість і ці цифри точними вважати не можна, оскільки у ряді районів і міст не все евакуйоване населення було зареєстроване [13, арк.69].

Евакуйовані прибували із різних республік і областей Радянського Союзу, від Белостокської області на заході і Мурманську – на півночі до Краснодарського краю – на півдні [14]. Розміщувати евакуйовані підприємства і населення прагнули на базі споріднених. Тому «кировці» із Ленінграду, харків'яни і сталінградці оселилися в мікрорайонах тракторного заводу, донбасці – на Копейських вугільних копальнях, металурги – в Магнітогорську і Златоустові тощо. У той же час деякі евакуйовані підприємства і населення поміщали в будь-яке приміщення, що мало хоча б стіни і дах. Для розташування евакуйованих виникали цілі квартали із швидко споруджених тимчасових будівель і землянок, частина розміщувалася за рахунок ущільнення корінного населення. Звичайно, що до підселення ставилися по-різному, але більшою мірою із співчуттям, відгороджуючи квартирантам кращі кути, і так в невеликих по розмірам кімнатах [11, арк.23]. Евакуйованих зустрічали як рідних і близьких, все, роблячи аби полегшити їх страждання. Південноуральці інколи відривали від себе останнє – самі голодували, але ділилися з біженцями невеличкими запасами продуктів харчування. Під житло використовувалися будь-які більш-менш придатні приміщення, що забезпечували дах над головою. До 1943-1944 рр. були побудовані і капітальні будинки з комунальними зручностями.

Лише один невеликий, стотисячний Златоуст Челябінської області прийняв устаткування 18 заводів з України: Дніпропетровська, Києва, Кривого Рогу, Макіївки, Донецька, Луганська і Харкова. У грудні 1941 р. в будівлі Златоустівського красзнавчого музею розмістився Харківський архів, що перебував там до квітня 1944 р. [15, с.18; 334; 355]. До Златоуста був евакуйований і будівельно-монтажний трест «Південважбуд», створений у Харкові за рішенням РНК СРСР 14 жовтня 1940 року. 13 серпня 1941 р. «Південважбуд» отримав наказ Наркомбуду про евакуацію на Урал і наприкінці серпня керівництво тресту і декілька його будівельних управлінь прибули до Златоуста. У місті до його складу увійшла будівельна організація місцевого металургійного заводу. Об'єднана організація почала називатися «Особливою будівельно-монтажною частиною “Південважбуд”». Її основною задачею була реконструкція металургійного заводу, і його перебудова на випуск продукції в умовах воєнного часу. Завдяки «Південважбуду» були споруджені термокалібровочний і молотовий цехи, стан «280», компресорна і киснева станція, другий мартенівський цех та інші об'єкти. За період війни трест неодноразово нагороджувався перехідним Червоним Прапором за високі результати будівництва і перевиконання плану [15, с.334-355; 16, с.244].

Евакуйовані часом потрапляли у зовсім інші природньо-кліматичні (велика частина міст і селищ Південного Уралу розташована у гористій місцевості, вулиці і будинки розташовуються на схилах гір, що було незвичне для евакуйованих) і психологічні умови. Їм було важко пристосуватися до нових реалій життя, особливо в перші дні перебування на новому місці. Крім того, виховані на ідеї, що війна буде короткочасною і Червона Армія ось-ось завдасть сильний контрудар, вони розраховували не затримуватися довго на новому місці. Разом з тим переселенці знаходили «час» і на участь в культурно-спортивних заходах. Наприклад, команда «Південважбуду» брала участь в першості Златоуста по футболу і хокею [15, с.334-355].

По мірі визволення західних територій СРСР від німецьких загарбників населення стало повертатися на свою батьківщину. Але багато хто назавжди пов'язав свою долю з

Південним Уралом, оскільки у багатьох на старому місці все було зруйновано, а тим, хто втратив рідних і близьких психологічно важко було повертатися додому. Реевакуація населення в основному завершилася до 1948 р.

Сьогодні про воєнні часи мешканцям Південного Уралу нагадують пам'ятники, меморіальні дошки і назви вулиць. На карті Челябінська є велика кількість вулиць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни. Деякі топоніми дають можливість вивчити географію великої частини території України: від Львова на Заході до Луганська на Сході і Севастополя на Півдні. Частина назв не мають конкретної прив'язки до історичних подій, а відображають назву обласних центрів або крупних міст: Вінницька, Дніпропетровська, Донбаська, Євпаторійська, Житомирська, Знаменська, Керченська, Київська, Кіровоградська, Краснодар, Луганська, Львівська, Макіївська, Павлоградська, Перекопська, Полтавська, Рубіжна, Севастопольська, Слов'янська, Тернопільська, Ужгородська, Херсонська і Черкаська вулиці. Особливо виділимо вулиці, названі на честь міст, заводи і населення яких були евакуйовані до Челябінська: Алчевська, Запорізька, Кадієвська і Харківська. Присутні назви на честь «Молодої гвардії» – вулиці Молодогвардійська, Молодогвардійців і Олега Кошового. У більшості ці вулиці забудовані приватними будинками, але є і багатоповерхових будинки [17, с.35; 69; 98; 100; 102; 107; 110; 113; 119; 128-129; 143; 161; 163-164; 176; 190; 197; 202; 209; 226; 237-238; 243; 261; 273-274; 282; 291].

Висновки. Таким чином, війна 1941-1945 рр. для СРСР була війною на виживання. Тому для нас вона увійшла до історії як Велика Вітчизняна. Колосальну роль в Перемозі зіграв народ, його духовно-психологічні фактори. Величезна моральна і фізичне напруження на фронті і в тилу він зумів витримати протягом майже чотирьох років лише завдяки своїй духовній вищості над противником. Кров'ю тисяч південноуральців полита Слобожанщина, а Південний Урал дав притулок тисячам харків'ян. Через десятиліття, евакуйовані з вдячністю згадували гостинність уральців. Як світлу пам'ять, зберігають вони та їх нащадки в своєму серці доброту і гостинність челябінців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьякова Е.В. Челябинская и Харьковская области в судьбах людей: Герои Советского Союза / Е.В. Дьякова // Уральские бирюковские чтения. Сборник научных и научно-популярных статей. Вып. 5. «Историко-культурное наследие российских регионов». Ч. 2. – Челябинск, 2008.
2. Потемкина М.Н. Эвакуация в годы Великой Отечественной войны на Урале: люди и судьбы. – Магнитогорск, 2002.
3. Потемкина М.Н. Украина и Урал в годы Великой Отечественной войны: эвакуация как переплетение судеб // Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. – Вип. 9. – Ч. 3.
4. Решетняк Н.О., Шмакова Н.П. Горлівський машинобудівний завод на Уралі в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) // Історія та географія. Вип. 44. Збірник наукових праць». – Харків, 2012.
5. Шмакова Н.П. Эвакуация предприятий на Восток: Харьковский моторный завод на Южном Урале // Вторая мировая и Великая Отечественные войны: исторические уроки и проблемы геополитики. Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 65-летию юбилею Великой Победы. – М., 2010.
6. Тыл фронту! Материалы международной научной конференции, посвященной 60-летию Великой Победы. 20-21 апреля 2005 г. – Челябинск, 2005.
7. Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне. 1941-1945: Сборник документов и материалов. – Челябинск, 1967.
8. Ленинская поступь пятилеток. Из истории развития промышленности и рабочего класса Челябинской области. Сборник документов и материалов. Т.1. 1929-1950 гг. – Челябинск, 1986.
9. Летопись свершений. Хроника Челябинской областной организации КПСС. 1883-1985. Кн. 1. 1883-1945. – Челябинск, 1987.
10. В бой с Урала. Южноуральские воинские формирования в боях с фашизмом и японским милитаризмом. – Челябинск, 1990.
11. Объединенный государственный архив Челябинской области (ОГАЧО). Ф. Р-1142. Оп. 1. Д. 106.
12. Там же. Оп. 3. Д. 3.
13. Там же. Оп. 1. Д. 112.
14. Там же. Д. 152.
15. Златоуст – фронт / Сост. А.В.Козлов, Ф.Н.Яблонский. – Изд. 2. – Златоуст, 2010.

16. Либерман А. «Южтяжстрой» // Златоустовская энциклопедия: В двух томах. Т.2. – Златоуст, 1997.
17. Улицы Челябинска: Справочник. – Челябинск, 2010.